

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ماه‌نامه علمی - پژوهشی، سال نوزدهم، شماره چهارم، تیر ۱۳۹۸، ۱۲۳-۱۳۸

نقد و تحیل کتاب

Ray: From Its Origins to the Mongol Invasion an Archaeological and Historiographical Study

جواد نیستانی*

محسن سعادتى**

چکیده

شهر باستانی ری نمادی از زندگی اجتماعی و فرهنگی ایران تا پیش از ورود مغولان به شمار می‌رود. شکوفایی اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی این شهر در دوران اسلامی سبب شد که در برخی منابع تاریخی از آن با نام‌های عروس شهرها، ام‌البلاد، و شیخ‌البلاد نام ببرند. کتاب ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه جدیدترین مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ شهرنشینی ری باستان است. این کتاب به قلم روکو رانته و همکاری قدیر افروند را انتشارات بریل هلند در سال ۲۰۱۴ منتشر کرد. کتاب یادشده از ترکیب داده‌های باستان‌شناسی حاصل دو فصل کاوش و حفاری باستان‌شناسی طی سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ در دژ رشکان ری و متون تاریخی اطلاعات ارزش‌مندی درخصوص باستان‌شناسی، تاریخ، و شهرسازی ری در دوران باستان در اختیار خواننده قرار می‌دهد، ولی همانند هر اثر علمی دیگری شامل کاستی‌هایی است که در مقاله پیش‌رو بدان‌ها پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: ری، روکو رانته، باستان‌شناسی، تاریخ‌نگارانه، شهرنشینی.

* دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، jneyestani@modares.ac.ir

** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس و کارشناس باستان‌شناس اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، m.saadati69@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۲۲

۱. مقدمه

بی‌تردید داده‌های باستان‌شناسی به‌هم‌راه متون تاریخی را می‌توان مطمئن‌ترین منابع در بازیابی سازمان فضایی شهرهای باستانی به‌شمار آورد. این دو منبع به‌شکل مؤثری می‌تواند در تشخیص تحولات مرتبط با شکل‌گیری، رشد و گسترش، استمرار، یا انهدام شهر مورد استفاده واقع شوند. در این میان، شهر باستانی ری نمادی از زندگی اجتماعی و فرهنگی ایران تا پیش از ورود مغولان به‌شمار می‌رود. شکوفایی اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی این شهر در دوران اسلامی سبب شد که در برخی از منابع تاریخی از آن با عنوان‌های عروس شهرها، ام‌البلاد، و شیخ‌البلاد نام ببرند (مقدسی ۱۳۸۳، ج ۲: ۵۸۲-۵۸۳؛ قزوینی رازی ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۱۵۳؛ یاقوت حموی ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۰۰؛ مستوفی ۱۳۶۲: ۵۲). ری نقش پایتختی خود را در دوره‌های مختلف حفظ کرده است. قرارگرفتن بر سر راه‌های تجاری و پررفت‌وآمد از جمله جاده ابریشم، رشدیافتگی مناسبات اقتصادی و تجاری، وجود مراکز علمی و آموزشی بسیار، حضور علما و بزرگان برجسته، و وجود زیرساخت‌های مناسب شهری و باقی‌مانده از دوران قبل این شهر را به یکی از مراکز عمده اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی ایران در دوران مختلف باستانی تبدیل کرده بود (یوسفی فر و محمدی ۱۳۸۹: ۱۰۶). همین وجه اهمیت است که به کتاب ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه جایگاه ممتازی بخشیده است و بهانه لازم را برای قلمی کردن نوشتار حاضر در حکم تأکید دوباره‌ای بر ضرورت انجام پژوهش‌هایی از این دست فراهم آورده است. نکات قابل ذکر در خصوص نوشتار حاضر این است که مطالب آن با هدف نشان‌دادن اهمیت کتاب مذکور و تقدیر از زحمات مؤلف محترم مطرح شده و نظریات سلبی به‌انگیزه پردازش بهتر مطالب در چاپ‌های بعدی کتاب طرح شده است.

۲. معرفی کتاب

کتاب ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه^۱ را روکو رائته^۲ (پژوهش‌گر آکس مارسی) و موزه لوور با همکاری آقای قدیر افروند^۳ در سال ۲۰۱۴، در حدود ۱۷۹ صفحه، در انتشارات بریل به‌عنوان یک شرکت نشر کتاب‌های علمی و دانشگاهی در شهر لایدن هلند چاپ کردند. این کتاب شامل بخش‌های پیش‌گفتار، سپاس‌گزاری، نکات قابل توجه در حروف‌نویسی، فهرست تصاویر، مقدمه، هفت فصل،

نتیجه‌گیری، یک پیوست با عنوان شاهان ری، کتاب‌شناسی، و فهرست اعلام است. تصویر روی جلد کتاب نیز باروی جنوبی شارستان قدیم ری است که در سال ۲۰۰۶ روکو رانته تهیه کرده است و امروزه این اثر با عنوان «ارگ سلجوقی» شناخته شده است.

در بخش سپاس‌گزاری، نویسنده این کتاب را نتیجه تحقیقات دکترای خود معرفی می‌کند که تحت حمایت مؤسسه مطالعات فرانسویان در ایران (IFRI) و وزارت امور خارجه فرانسه در ایران انجام شده است. هم‌چنین، در بخش‌هایی نیز از پژوهش‌گران و باستان‌شناسان خارجی و ایرانی برای پیش‌نهادها و راهنمایی‌هایشان تشکر می‌کند. در بخش فهرست تصاویر نویسنده مشخصات ۱۰۹ تصویر کتاب را که شامل تصاویر معماری، نقشه‌ها، پلان‌ها، طرح‌ها، و ... است معرفی می‌کند. تصویر ۳ در فصل سوم به سه زیرمجموعه تقسیم شده است.

نویسنده در مقدمه کتاب ضمن بیان هدف از نوشتن این کتاب به توصیف جغرافیای تاریخی منطقه ری می‌پردازد. در این بخش نویسنده، ضمن اشاره به اهمیت کارهای باستان‌شناسی در ری، به معرفی فصول کتاب خود به صورت مختصر پرداخته است.

در فصل اول، که شامل هفت صفحه است، نویسنده به مبحث موقعیت جغرافیایی می‌پردازد. نویسنده در این فصل در مورد موقعیت جغرافیایی کنونی ری، موقعیت ژئوپولیتیک ری، و مباحث ژئومورفولوژی منطقه ری بحث می‌کند. در این فصل شش نقشه ارائه می‌شود که به ترتیب شامل نقشه جغرافیایی ایران (موقعیت ری نسبت به دیگر شهرهای مهم ایران و منطقه)، تصویر ماهواره‌ای ری، نقشه ژئومورفولوژی منطقه ایران، نقشه پهنه‌بندی بیولوژیکی ایران، نقشه پوشش گیاهی ایران، و نقشه تاریخی مناطق تحت خلافت عباسی می‌شود.

در فصل دوم کتاب، وضعیت تاریخی منطقه در دو بخش پیش از اسلام و دوران اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد. در بخش پیش از اسلام مباحثی پیرامون دوران عصر آهن و نقش ری در دوران هخامنشی و اشکانیان در منطقه مطرح می‌شود. هم‌چنین، بخش دوران اسلامی، که به‌منزله بازه زمانی و مهم کتاب بر آن تأکید شده است، شامل زیرمجموعه‌هایی است که به ترتیب شامل این بخش‌هاست: اولین تصرف ری و خلیفه اول، دوره امویان، دوره عباسیان، دوره سامانیان، دوره آل بویه، دوره غزنویان، دوره سلجوقیان، و حمله مغولان. نویسنده در این بخش بیش‌تر از جنبه سکه‌شناسی آن دوران به وضعیت تاریخی منطقه اشاره می‌کند.

در فصل سوم، بررسی‌ها و کاوش‌های پیشین در ری مورد بحث قرار گرفته است. نویسنده در این فصل مباحث را در بخش‌های مختلفی تقسیم‌بندی می‌کند و به توضیح آن‌ها می‌پردازد. در ابتدا، به نقشه‌های مربوط به سیاحان انگلیسی و فرانسوی در زمینه اسناد مهم باستان‌شناسی بافت تاریخی ری پرداخته می‌شود. نویسنده در این بخش برای اولین بار نقشه‌های معمار فرانسوی پاسکال کست در سال‌های ۱۸۴۰ تا ۱۸۴۱ را از باروی ری ارائه می‌کند. در بخش بعد این فصل نویسنده به دو پروژه مهم باستان‌شناسی در ری اشاره می‌کند.

در فصل چهارم، توپوگرافی جدیدی از استحکامات و باروی شهر تشریح می‌شود. نویسنده بخش‌های مختلف شهر باستانی (شامل قلعه و شارستان) را از منظر توپوگرافی مورد مطالعه قرار داده است.

در فصل پنجم کاوش‌های باستان‌شناسی در ری که نویسنده و سرپرست تیم ایرانی، قدیر افروند، طی سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ انجام داده‌اند مورد بحث قرار می‌گیرد. نویسنده در این فصل که بیش‌ترین صفحات کتاب در حدود ۶۶ صفحه از کل کتاب را به خود اختصاص داده است، به ذکر حفاری‌های خود در شارستان، کشف مسجد، کاوش قلعه (با همکاری قدیر افروند)، قلعه غربی، قلعه شرقی، و همچنین ترانسه‌های آزمایشی انجام‌شده در محدوده مذکور می‌پردازد. نویسنده در این بخش تصاویر، نقشه‌ها، و پلان‌های بخش‌های مهم قلعه و شارستان را با کیفیت عالی ارائه می‌دهد.

در فصل ششم، به تجزیه و تحلیل و همچنین گونه‌شناسی و گاه‌نگاری سفال‌های حاصل از حفاری سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ با مقایسه آن‌ها با نمونه‌های مشابه در محوطه‌های باستانی مانند نیشابور، تورنگ تپه، مرو، و ... پرداخته شده است.

در فصل هفتم نیز توسعه و گسترش شهر در دوران‌های مختلف تاریخی و اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد، یعنی توسعه شهر در دوران اشکانی، ساسانی، و اسلامی با توجه به وجود آثار باستانی موجود در داخل و محدوده شهر باستانی مورد مطالعه قرار گرفته است. در بخش پایانی این فصل با عنوان «چشم‌انداز توسعه شهری برخی از شهرهای بزرگ ایران» به ویژگی‌های گسترش و توسعه شهرهای مهمی هم‌چون هرات، بلخ، همدان، اصفهان، و ... و همچنین مقایسه آن‌ها با بافت تاریخی ری پرداخته شده است.

در بخش پایانی مطالب کتاب با عنوان «نتیجه‌گیری» داده‌های باستان‌شناسی در کنار منابع تاریخی به تجزیه و تحلیل تکامل شهری ری طی دوران‌های مختلف پرداخته شده است.

هم‌چنین، نویسنده به‌عنوان پیوست فهرستی از شاهان و فرمان‌داران حاکم بر ری را از دوران اشکانیان (سال‌های ۱۷۱-۵۱ قبل از میلاد) تا زمان اتابک اینانج (۵۴۸-۵۵۴ هجری) ارائه کرده است.

۳. ویژگی‌ها و امتیازهای اثر

پس از نقد مطالب کتاب به‌نظر می‌رسد که می‌توان از دیدگاه انتقادی چند مسئله را درباره ویژگی‌ها و امتیازهای این اثر بررسی کرد. یکی از ویژگی‌های این کتاب، که آن را برای پژوهش‌گران قابل‌استفاده کرده است، متن روان آن است. به‌گونه‌ای که نویسنده با جملات کوتاه و به بیان ساده به توضیح مطالب خود می‌پردازد. ذکر فهرست مطالب در ابتدا و فهرست‌های اعلام در انتهای کتاب امکان بهره‌گیری سریع را از مطالب کتاب فراهم کرده است. فصل‌بندی‌ها و بخش‌بندی محتوایی و زیرمجموعه‌های آن مناسب و مفید دیده می‌شود. ارائه تصاویر با کیفیت مناسب، نقشه‌ها، و پلان‌های معماری از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب است که خواننده را به‌سوی خود جلب می‌کند. پانوشته‌های کتاب علاوه بر مستندسازی مطالب، بیان‌گر حجم زیاد منابع مورد‌مراجعه نویسنده کتاب است. ذکر تاریخ سال وقایع به تاریخ هجری قمری و تقارن آن با سال میلادی نیز امکان تفکیک زمانی را در مطالعه کتاب فراهم آورده است. با توجه به حضور نویسنده کتاب در ایران طی دو فصل کاوش‌های باستان‌شناسی در دژ رشکان شهر ری، صورت آوانگاری اسامی خاص از جمله چشمه‌علی، بی‌بی شهربانو، بی‌بی زبیده، و ... در اکثر موارد به‌صورت دقیق صورت پذیرفته است. کتاب حاضر منبع مفیدی برای پژوهش‌گران باستان‌شناسی، معماری، و شهرسازی محسوب می‌شود، به‌ویژه آن‌که کتاب مستقل و جدیدی در این‌باره که کامل و مفید باشد موجود نیست. در کنار استفاده از تصاویر بسیار مناسب و باکیفیت یکی دیگر از نقاط قوت اصلی کتاب روانی و سادگی متن و استفاده از زبان گویا و خنثی در توصیف و توضیح موضوعات مختلف در هر فصل و هر بخش است. نویسنده در این کتاب با بهره‌گیری از دو عنصر داده‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی و با کنار هم قراردادن این دو عنصر توانسته به‌خوبی به توصیف و تحلیل معماری و شهرسازی یک شهر باستانی بپردازد. دست‌رسی نویسنده به داده‌های باستان‌شناسی موجود در موزه‌ها و مخازن باستان‌شناسی دانشگاه‌های خارج از ایران امکان ارائه مطالب مفید را در این کتاب فراهم کرده است (برای نمونه، نقشه‌های پاسکال کست از ری، سفال‌های مکشوفه از ری توسط اشمیت در موزه‌ها

و مخازن مطالعاتی خارج از ایران). در بخش منابع، نویسنده از دو منبع متون تاریخی و منابع جدید مطالعاتی استفاده کرده است و برای کمک به خواننده آن‌ها را در دو بخش معرفی کرده است. گستره منابع و مآخذ مورداستفاده مؤلف و دقت فراوان در ذکر شواهد متعدد و مؤثر از منابع و تحقیقات، که اغلب هم در متن و هم در پانوشت‌ها نمود یافته، یکی از ویژگی‌های ممتاز و آموزنده کتاب است که به قدری گسترده است که در برخی مواقع بر متن می‌چربد. از نکات مثبت در کتاب‌های باستان‌شناسی طبقه‌بندی داده‌های حاصل از کاوش است؛ در این کتاب نویسنده به‌خوبی سفال‌های حاصل از کاوش را طبقه‌بندی کرده که به ارزش علمی این کتاب نیز افزوده است.

۴. نقد ابعاد شکلی اثر

مطالب و مباحث موردنظر مؤلف در کتاب هرچند با حجم کم و به‌صورت تقریبی ۱۷۹ صفحه است، به‌نسبت خوب توزیع و تنظیم شده است. صرف‌نظر از فصل پنجم که بیش‌ترین حجم کتاب را به خود اختصاص داده، سایر فصول به‌لحاظ انسجام و انتظام کمی وضعیت مناسبی دارند. توضیح مؤلف درخصوص عنوان کتاب و مفاهیم به‌کاررفته در آن نیز مطلبی است که جای خالی آن احساس می‌شود. نظر به نبودن عرصه‌های پژوهشی از این سنخ در میان اصحاب باستان‌شناسی و تاریخ، تبیین مفاهیم تحقیق، و به‌ویژه آنچه در عنوان کتاب به‌کاررفته ضروری می‌نماید.

اغلاط تایپی و برخی مشکلات ویرایشی نیز در متن و پانوشت‌های کتاب مشاهده می‌شود که رفع آن‌ها ضروری است. در صفحه ۱۲۶ Abu fathzadeh به Abu Al-Fathzadeh تبدیل شود، در صفحه ۱۳۴ Ban Balisan به Bab Balisan تبدیل شود، در صفحه ۱۳۴ as-Surr به Al-Surr تبدیل شود، در صفحات ۱۳۵ و ۱۳۶ fahr ad-Dawla به aahr Al-Dawla تبدیل شود. هم‌چنین، از دروازه جبال (باب جبال) به دو شکل استفاده شده، در صفحه ۱۳۶ به‌صورت Bab Gabal و در صفحه ۱۳۴ Bab Gibal، که مناسب است برای درک بهتر خواننده از یکی استفاده شود. در بخش آوانگاری، اسامی خاص شامل محوطه‌ها و تپه‌های باستانی با توجه به اهمیت آن‌ها در کتاب‌های باستان‌شناسی و تاریخ آن هم در زبان انگلیسی بهتر است برای یک‌سان‌سازی متن به یک صورت نوشته شوند، برای نمونه تپه باستانی چشمه‌علی در صفحات ۳۳-۳۵، ۵۱، ۸۶ و ۱۵۹ به‌صورت Cheshmeh Ali و در صفحات ۲، ۴، ۵، ۱۱، ۲۶، ۲۸، ۳۱، ۳۲، ۴۱، ۷۲، ۱۱۹-۱۲۱، ۱۲۶، ۱۳۶، ۱۴۳، ۱۴۴ و ۱۴۶

به صورت Češmeh Alī، مخطوطه باستانی چال ترخان در صفحات ۶۸، ۱۵۸، و ۱۶۱ به صورت ChalTarkhan و در صفحات ۱۰۴، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۴۴، و ۱۴۶ به صورت ČālTarhān استفاده شده است.

در برخی موارد نویسنده از ترتیب و روش مناسب منبع‌دهی در متن به‌خوبی استفاده نکرده است. در پاراگراف پنجم صفحه ۱۳۴، نویسنده ابتدا اشاره می‌کند که شوارتز (Schwarz 1969: 764) و در ادامه با بستن جمله ارجاع دیگر منبع را با صفحه‌ای دیگر ارائه می‌دهد. در پاراگراف سوم صفحه ۱۳۰، نویسنده از منبع (Barbier de Meynard 1861: 277) با فاصله کمی مثل هم‌دیگر سه بار استفاده کرده است. در پاراگراف سوم صفحه ۱۳۵، نویسنده از منبع (Schwarz 1969: 767) با فاصله دو خط، دوبار استفاده کرده است. در بیش‌تر تصاویر نیز صفحه استفاده‌شده منبع ذکر نشده است. لازم است که برای استفاده خواننده صفحه منبع دست اول ذکر شود. نویسنده در برخی موارد از منبع Rante 2011 برای تصاویر استفاده کرده است (تصاویر ۹۸-۱۰۷)، درحالی‌که این منبع در منابع پایان کتاب موجود نیست. نویسنده با این‌که از متون تاریخی نیز استفاده کرده است، در اکثر موارد به منابع دست‌اول مراجعه نکرده است. در پاراگراف ششم صفحه ۱۳۰، مقدسی (Schwarz 1969: 753-354)؛ در پاراگراف سوم صفحه ۱۳۳، فقیه همدانی (Massé 1973: 327-328)؛ در پاراگراف اول صفحه ۱۳۴، یاقوت حموی (Le Strange 1930: 215)؛ در پاراگراف اول صفحه ۱۳۴، بلاذری (Hitti 1969: 8)؛ در پاراگراف دوم صفحه ۱۳۴، ابن‌رسته (Wiet 1955: 194-195)؛ و در پاراگراف سوم صفحه ۱۳۴، اصطخری (Schwarz 1969: 763) استفاده شده است.

تصاویر مربوط به سفال از آن‌جایی‌که هم حاصل کاوش سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ و هم سفال‌های موجود در موزه دوران اسلامی و موزه پنی در آن‌ها نیز وجود دارد، لازم است از منبع در زیر طرح سفال‌ها استفاده شود تا خواننده از آن‌ها استفاده کند (تصاویر ۸۴-۹۷ کتاب). نکته دیگر این‌که ترتیب قرارگیری طرح سفال‌ها در لوح‌هایی ارائه شده است، به‌گونه‌ای‌که نظم و ترتیب خاصی را نشان نمی‌دهد. در برخی موارد نیز از دو مقیاس متفاوت برای اندازه‌گیری سفال‌ها استفاده است (تصویر ۹۶ کتاب).

۵. نقد ابعاد محتوایی اثر

نویسنده در پانوشت ۱ در صفحه ۱، اشاره می‌کند که خانم محمدی طراح سفال‌های کاوش سال ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ بوده است و در بخش دیگری از آنابلا کولینت نیز برای طراحی و

طبقه‌بندی سفال‌ها تشکر می‌کند. به نظر می‌رسد، طراح گروه ایرانی خانم محمدی و طراح گروه فرانسوی نیز خانم آنابلا کولینت بوده است. در بحث وضعیت تاریخی ری نویسنده این بخش را به دو بخش پیش از اسلام و اسلامی تقسیم کرده است. در حالی که در ری ما آثار مهم پیش از تاریخی هم چون تپه چشمه‌علی را داریم که به گفته نویسنده یکی از مهم‌ترین محوطه‌های پیش از تاریخی ایران است. بهتر بود نویسنده در این قسمت از سه بخش مجزای پیش از تاریخ، تاریخی، و اسلامی و هر کدام دارای زیرمجموعه‌های جداگانه صحبت می‌کرد. هر چند بخش‌های مختلف دوران اسلامی در ری نیز به صورت جداگانه توضیح داده شده است، با توجه به موضوع کتاب، که درباره زمان تأسیس ری تا حمله مغول است، بهتر بود به مباحث سایر دوران‌ها نیز پرداخته می‌شد. در بحث وضعیت تاریخی نیز از هیچ نقشه‌ای استفاده نشده است. نقشه‌های هر دوره تاریخی به خواننده کمک می‌کند تا درک درستی از وضعیت تاریخی شهر در دوران مختلف تاریخی داشته باشد.

در فصل چهارم، توپوگرافی جدیدی از استحکامات و باروی شهر تشریح می‌شود. نویسنده بخش‌های مختلف شهر باستانی را، که شامل قلعه و شارستان است، از منظر توپوگرافی مورد مطالعه قرار داده است، اما در این فصل هیچ اشاره‌ای به ربض و حومه شهر باستانی ری نشده است. ربض در کنار شارستان و کهندژ بخش‌های مهم یک شهر باستانی است. هر چند نویسنده به سایر آثار باستانی موجود در بخش ربض شهر شامل برج طغرل، مرقد حضرت عبدالعظیم، برج نقاره‌خانه، گنبد اینانج، و ... نیز اشاره‌ای نکرده است.

در فصل پنجم، که بخش مهم کتاب و ارائه‌دهنده جدیدترین کاوش‌های باستانی در ری است، هیچ‌گونه اشاره‌ای به روش کاوش و حفاری باستان‌شناسی که کاوش‌گر از آن استفاده کرده است نشده است. نویسنده در صفحه ۶۷ در ذیل عنوان ترانسه T1 در بخش فاز ۱، بیان می‌کند:

سفال‌های به دست آمده در ارتباط با این بخش بارو به دوره اولیه ساخت و ساز مربوط می‌شود، یعنی عصر آهن I اوایل II. بخش‌های مختلفی از کاوش‌های باستان‌شناسی درک کاملی از چندین استفاده مجدد و بازسازی بارو را ارائه می‌دهند، احتمالاً محصول فاصله زمانی بین عصر آهن و دوره اشکانی است. با توجه به این که بخش‌های عصر آهن در تعداد بسیار زیادی از فاز ۱ وجود دارد، و از آن‌جاکه چندین بخش از دیوار احتمالاً مربوط دوره پارتی به دست آمده بهتر است در این جا فاز ۱ را با مقطع بارو دوره اشکانی معرفی کنیم.

اکنون باتوجه به توضیح نویسنده، این سؤال پیش می‌آید که اگر دوره اولیه ساخت‌وساز فاز ۱ مربوط به عصر آهن I و II است، چرا نویسنده این فاز را فقط به دوره اشکانی نسبت می‌دهد؟ در صفحه ۶۸ نیز بیان می‌کند که در فاز دو «احتمالاً این دو ساختار برای محافظت از باروها ایجاد شده، کشف یک کاسه فلزی و یک سر پیکان می‌تواند این را اثبات کند». وجود سر پیکان می‌تواند بر بحث تدافعی و امنیتی مجموعه اشاره کند، اما یک کاسه فلزی نه. نویسنده در ذیل توضیحات کاوش مسجد به کاوش‌های پیشین در این مجموعه و مواد حاصل از کاوش‌های آن‌ها شامل گچ‌بری‌ها و نقوش تزئینی و پلان مجموعه کشف شده توسط اشمیت اشاره ای نمی‌کند. در صفحه نود در ذیل عنوان بخش استحکامات غربی، بیان می‌کند: «در زمینه انتخاب محل ترانشه و ساختارهای معماری آن انتخاب محل ترانشه‌ها واقعاً به عنوان یک سؤال از سوی تیم ایرانی در نظر گرفته نشده است». نویسنده در این بخش کار با ارزش تیم ایرانی را، که به صورت مشترک با او انجام شده است مورد سؤال قرار می‌دهد، سؤال این جاست که اگر این کاوش به صورت همکاری مشترک ایجاد شده، نباید انتخاب محل ایجاد ترانشه با هم‌فکری و انتخاب دو سرتیم کاوش صورت بگیرد؟

مهم‌ترین مواد حاصل از کاوش که کمک بسیاری به یک باستان‌شناسی در خصوص گاه‌نگاری و دوره‌بندی محوطه کاوش می‌کند سفال‌هاست. در فصل ششم، نویسنده به تجزیه و تحلیل و همچنین گونه‌شناسی و گاه‌نگاری سفال‌های حاصل از حفاری سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ پرداخته است. در حالی که نویسنده در مقدمه این فصل عنوان می‌کند که مواد نگه‌داری شده در موزه ملی دوره اسلامی و موزه پنی نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد، چیزی که با عنوان فصل هم‌خوانی ندارد. نویسنده در صفحه ۱۰۲ اشاره می‌کند: «بر اساس تجزیه و تحلیل انجام شده توسط ارنی هرینک، منجر به ادعاهایی مبنی بر شباهت‌های مواد سفالی ری با مواد بین‌النهرین می‌شود»، در حالی که در صفحه ۱۰۶ در تضاد با این مطلبی بیان می‌کند که «مواد بین‌النهرین شباهت محکمی با مواد ری را ارائه نمی‌دهند». در صورتی که سفال‌های ری از لحاظ شکل و ساختار با سفال‌های محوطه‌های آشور، بابل، و تل ابوسریفه شباهت دارد. در صفحه ۱۰۴ این فصل نویسنده بیان می‌کند: «به نظر می‌رسد، این منطقه در طی استقرار دوره ساسانی رونق گرفته، این مطلب به وسیله حضور آتشکده بزرگ تپه میل تأیید شده است»، در حالی که ما در این بخش آثار دوره ساسانی مهمی چون محوطه‌های چالترخان، عشق‌آباد، نظام‌آباد، و قلعه ایرج را داریم، ولی نویسنده فقط به وجود آتشکده تپه میل اشاره کرده است. در صفحه ۱۱۱ نویسنده اشاره می‌کند:

افزایش قابل ملاحظه‌ای در تعداد سفال‌ها نشان‌دهنده تغییرات اجتماعی در نوع استقرار است. این بخش از شهر به نظر می‌رسد از این پس به روی بخش زیادی از جمعیت باز می‌شود، و دیگر به‌عنوان یک بخش اداری استفاده نمی‌شود.

در حالی که اشمیت در گزارش‌های خود از بخش شارسران، براساس مواد و داده‌های باستان‌شناسی منطقه از آن با نام‌های بخش دولتی و حکومتی یاد می‌کند. نویسنده در صفحه ۱۲۱ اشاره می‌کند: «مناطق مهم استقرار اشکانیان زیادی دیده می‌شود که مهم‌ترین آن‌ها در بی‌بی زبیده، در غرب چشمه‌علی واقع شده است»، در حالی که با توجه به بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی به عمل آمده در منطقه مورد اشاره توسط نویسنده کتاب هیچ اشاراتی به وجود آثار اشکانی نشده است و تنها دلیل نویسنده برای این تفسیر نقشه پاسکال کست است که به ما گسترش شهر را از هسته استحکامات شهر به سمت غرب نشان می‌دهد. نویسنده اشاره می‌کند که وجود آتشکده بزرگ میل در ری نشان می‌دهد که ری یکی از مراکز بزرگ دینی امپراتوری ساسانی بوده است، در حالی که آتشکده میل در هشت کیلومتری جنوب غربی شهر باستانی ری و در خارج از محدوده بافت شهری قرار دارد و این خود باعث شک می‌شود که اگر ری شهری مذهبی در دوران ساسانی بوده، چرا آتشکده بزرگ شهر در بیرون از شهر قرار گرفته است! در صفحه ۱۳۳ نویسنده اشاره می‌کند: «در طول سال‌های پایانی سلطنت پسر المهدی، هارون الرشید، دوبار در ری اقامت کرد، شهری که در سال ۱۸۹ هجری / ۵-۸۰۴ میلادی و در سال ۱۹۲ هجری / ۸۰۸ میلادی در آن متولد شد»، در حالی که هارون الرشید نام خود را در برخی از دینارهایش با نام «الخلیفه الرشید» (محمدیه ۱۷۰-۱۷۵ ق) و «الخلیفه هارون» (محمدیه ۱۷۱ ق) نامیده است (رضایی باغبیدی ۱۳۹۳: ۱۳۳). در صفحه ۱۳۶، نویسنده بیان می‌کند: «لسترنج (1930: 216-217) جزئیات بیش‌تری را ارائه می‌دهد: با اشاره به مستوفی، او اشاره می‌کند که قلعه طبرک در شمال شهر ورامین پیدا شده است»، در حالی که در منبع مورد اشاره نویسنده چیز دیگری بیان می‌شود: «در شمال ری چنانچه حمدالله مستوفی ذکر نموده قلعه طبرک در پای کوه قرار دارد» (لسترنج ۱۳۹۰: ۲۳۴). نویسنده در پایان فصل هفتم به برخی شهرهای مهم ایران، که از نظر ساختار شهری قابل مقایسه با ری هستند، اشاره می‌کند، که به نظر می‌رسد جای شهرهای مهمی چون بم و نیشابور در این بحث خالی مانده است. این شهرها از نظر ساختار شهری (کهن‌دژ، شارسران، و ربض) تا حدود زیادی با ری باستان قابل مقایسه هستند. نکته دیگر این که نویسنده با اضافه کردن این بخش به توسعه شهری به

خواننده برای مقایسه و تحلیل ساختار شهری ری کمک می‌کند، اما در این جا از نقشه‌ها و تصاویر شهرهای قابل مقایسه با ری استفاده نکرده است.

در بخش پیوست نویسنده فهرستی از شاهان و فرمان‌روایان حاکم بر ری را از دوران اشکانیان (سال‌های ۱۷۱-۵۱ ق م) تا زمان اتابک اینانج (۵۴۸-۵۵۴ هجری) ارائه کرده است. نویسنده این فهرست را برپایه داده‌های سکه‌شناسی طبقه‌بندی کرده و از دو منبع (Bosworth 1987) و (Miles 1938) برای آن استفاده کرده است. بدین صورت که هر شاهی با نام ری یا محمدیه سکه ضرب کرده به‌عنوان شاه و فرمان‌روای ری در این جدول گنجانده است. نویسنده از پنج سطر با عناوین نام شاهان، سال هجری، سال میلادی، و نوع سکه، متون تاریخی، و منبع جدید استفاده کرده است. با مطالعه دقیق در جدول متوجه می‌شویم که، باتوجه به مبنای قرار گرفتن ضرب سکه به‌عنوان ذکر در جدول، یک‌سری شاهان حذف شده یا تاریخ‌هایی به اشتباه درج شده است که در ادامه به ذکر آن‌ها پرداخته می‌شود.^۴ سکه‌های عرب ساسانی ضرب ری از کلمه Id مشخص شده است که نشان‌دهنده ضرب‌خانه ری است (رضایی باغ‌بیدی ۱۳۹۳: ۴۰)، که این مطلب مهم در توضیح سکه‌های عرب ساسانی ری در جدول درج نشده است. خلیفه مهدی بر درهم‌های ضرب محمدیه (۱۶۷-۱۶۸ ق) نام پسرش موسی را به‌عنوان ولی عهد المسلمین آورده که بعداً با نام هادی بن المهدی به خلافت رسید، نام این شاه در جدول نوشته نشده است. هارون الرشید نام خود را در برخی از دینارهایش در قالب عبارت «محمد رسول‌الله، مما امر به عبدالله هارون امیر المؤمنین» آورده است. وی نیز در برخی از دینارهایش «خلیفه الرشید» ضرب محمدیه ۱۷۰-۱۷۵ ق و «خلیفه هارون» محمدیه ۱۷۱ ق نامیده (همان: ۱۳۳)، در حالی که این نیز در جدول درج نشده است. سکه محمد بن یحیی در سال ۱۷۹ ق به صورت الری و در سال ۱۸۰ به صورت محمدیه ضرب شده است (همان: ۱۳۴)، در صورتی که در این کتاب نویسنده در صفحه ۱۵۱، سطر ۱۳ جدول سکه محمد بن یحیی به صورت الری و سال ۱۷۹ نوشته شده است. برخی نام‌ها بر درهم‌های مأمون ضرب ری دیده می‌شوند که عبارت‌اند از: الفضل (محمدیه ۱۹۴-۱۹۶ ق)، طاهر (محمدیه ۱۹۵ ق)، طاهر بن الحسین (محمدیه ۱۹۵-۱۹۶ ق)، و ذوالریاستین (محمدیه ۱۹۸-۲۰۵ ق)؛ در حالی که نویسنده در صفحه ۱۵۲ کتاب در سطر پنجم و ششم الفضل و المأمون را به صورت فرمان‌روایانی جدا در ری معرفی می‌کند. در صفحه ۱۵۲ در جدول موسی بن بغالکبیر سال حکومت وی در ری ۲۵۹-۲۶۲ ق تاریخ‌گذاری شده است، در حالی که عبدالغز در سال ۲۵۲ ق به دستور خلیفه عباسی معتز بالله به امارت محمدیه

گماشته شد. او در سال ۲۵۳ ق برضد خلیفه قیام کرد، اما مغلوب سپاه موسی بن بغالکبیر، سردار ترک خلیفه، شد و امارت محمدیه به موسی بن بغا رسید. پس موسی بن بغالکبیر در سال ۲۵۳ ق در ری بوده و سکه ضرب کرده است و نوشته نویسنده در جدول اشتباه است. نویسنده در جدول سکه‌های محمد بن صعلوک را سال ۲۹۸ ق بیان کرده است (صفحه ۱۵۲)، درحالی‌که مادلونگ سکه‌های او را ضرب محمدیه و تاریخ ۳۰۳-۳۱۶ ق را برای او بیان می‌کند (Madelung 1975: 345). احمد بن علی صعلوک نیز علاوه بر ضرب سکه در سال ۳۰۸ ق در سال ۳۱۰ و ۳۱۱ نیز به نام محمدیه سکه ضرب کرده است، درحالی‌که نویسنده کتاب فقط از سال ۳۰۸ ق به عنوان ضرب محمدیه از نام احمد بن علی صعلوک یاد می‌کند. نویسنده در صفحه ۱۵۳ از مرداویج بن زیار با سه سطر اختلاف دوبار نام می‌برد، اولی را در سال ۳۱۶ ق و دومی در سال ۳۲۱-۳۲۲ با علامت سؤال بیان می‌کند، درحالی‌که مرداویج بن زیار طی سال‌های ۳۱۵-۳۲۳ ق در محمدیه سکه ضرب کرده است (رضایی باغییدی ۱۳۹۳: ۴۸۰). به نظر می‌رسد، به دلیل این‌که تاریخ ضرب سکه‌های او زیاد و پراکنده بوده و فرمان‌روایان دیگری هم چون نصر بن احمد و حسین بن القاسم در ری بین این سال‌ها در ری سکه ضرب کرده‌اند، نویسنده دوبار از نام مرداویج بن زیار استفاده کرده است. ابراهیم بن احمد عموی نوح بن نصر سامانی در سال ۳۳۴ ق سر به شورش برآورد، محمدیه را تصرف کرد و در آن‌جا به نام خود سکه ضرب کرد (قوچانی ۱۳۸۳: ۱۹). نویسنده از نام او در جدول استفاده نکرده است. نویسنده در صفحه ۱۵۰ از جدول دوبار از رکن‌الدوله به ترتیب سال‌های ۳۳۱ و ۳۳۲ یاد می‌کند، درحالی‌که ما از رکن‌الدوله طی سال‌های ۳۵۱ ق و ۳۵۵ ق سکه با ضرب محمدیه داریم. سکه مؤیدالدوله با نام ابومنصور بن رکن‌الدوله در سال ۳۶۵-۳۷۲ ق در محمدیه سکه ضرب کرده است، درحالی‌که نویسنده سال ضرب سکه‌های مؤیدالدوله در محمدیه را ۳۶۶-۳۷۳ ق بیان می‌کند که یک سال از تاریخ ذکرشده بیش‌تر است. ابوالحسن علی بن رکن‌الدوله ملقب به فخرالدوله طی سال‌های ۳۷۴-۳۸۸ ق سکه‌هایی در محمدیه ضرب کرد، درحالی‌که نویسنده در صفحه ۱۵۴ سال ضرب سکه‌های فخرالدوله را در محمدیه سال ۳۷۳-۳۸۷ ق بیان می‌کند. سکه‌های ابوطاهر بن فخرالدوله ملقب به شمس‌الدوله در سال ۳۹۷-۳۹۹ ق در محمدیه ضرب شد، درحالی‌که نویسنده در صفحه ۱۵۴ سال ضرب سکه‌های او را به نام محمدیه فقط سال ۳۹۷ ق بیان می‌کند. ابوطالب بن فخرالدوله ملقب به مجدالدوله با نام ابوطالب و مجدالدوله در محمدیه سکه ضرب کرد که به ترتیب سکه با نام ابوطالب در سال ۳۸۷-۳۸۹ ق و سکه با نام مجدالدوله در

سال‌های ۳۸۹-۴۲۰ ق در محمدیه ضرب شد، با این حال نویسنده فقط در صفحه ۱۵۴ سکه مجدالدوله با ضرب محمدیه را در سال‌های ۳۹۸-۴۰۷ بیان می‌کند. نویسنده در صفحه ۱۵۴ از ابوکالیجار در سال ۴۳۲ ق یاد می‌کند، درحالی‌که ما در این دوره سه فرد با نام‌های ابوکالیجار داریم؛ ابوکالیجار بن سلطان‌الدوله، ابوکالیجار بن عزالدوله، و ابوکالیجار بن مجدالدوله. به نظر می‌رسد که باتوجه‌به سال ذکرشده منظور نویسنده ابوکالیجار بن مجدالدوله است. مسعود غزنوی در سال ۴۲۰ ق دینارهایی با نام الری ضرب کرده است (رضایی باغبیدی ۱۳۹۳: ۵۵۱)، درحالی‌که نویسنده در صفحه ۱۵۴ در توضیح سکه ضرب مسعود غزنوی از ضرب محمدیه یاد می‌کند، ولی ما سکه مسعود غزنوی با ضرب الری را نیز داریم. از آنجایی‌که منبع جدول ذکرشده در کتاب توسط نویسنده براساس سال و ضراب‌خانه سکه در الری و محمدیه است، بنابراین یک‌سری فرمان‌روایان و شاهان در جدول گنجانده نشده است که در ادامه ذکر می‌شود: هارون‌الرشید، سال ۱۷۱ ق ضرب محمدیه؛ متوکل علی‌الله، سال ۲۴۰ ق محمدیه؛ مقتدر بالله، سال ۲۹۷ ق محمدیه؛ اسحاق بن یحیی، سال ۲۰۶ ق ضرب محمدیه؛ رافع بن هرثمه، سال‌های ۲۸۷، ۲۸۱، و ۲۸۳ ق محمدیه؛ حسن بن قاسم از علویان طبرستان، سال ۳۱۴-۳۱۶ ق محمدیه؛ ابوظاهر بن محمد صلعوک، سال ۳۱۶ ق محمدیه؛ نصر بن احمد، سال‌های ۳۱۴، ۳۱۷-۳۱۹، ۳۲۲، و ۳۲۳ ق محمدیه؛ احمد بن محمد صفاری، سال ۳۲۹ ق ضرب محمدیه؛ ابراهیم بن احمد، سال ۳۳۴ ق محمدیه.

۶. کاستی‌ها و نقاط ضعف محتوایی کتاب

به‌طور کلی، کتاب حاضر یک‌سری کاستی‌هایی دارد که ممکن است در چاپ‌های بعدی نویسنده یا مترجم آن به زبان فارسی آن‌ها را اصلاح کنند، از جمله:

- نبود توضیحات نویسنده درخصوص روش تحقیق و شیوه گردآوری مطالب در نگارش کتاب؛
- وجود اغلاط تایپی فراوان در متن؛
- ضبط ناصحیح اعلام در اغلب صفحات کتاب؛
- رعایت نکردن منبع‌دهی و ارجاع مناسب به منابع در متن (ارائه صفحات مختلف برای یک منبع، استفاده از یک منبع با صفحات مشابه در فواصل حدود یک خط از هم‌دیگر، ذکر نکردن صفحه منبع در تصاویر، ارجاع‌ندادن به منابع دست اول، استفاده

- از منبع داخل متن و استفاده نکردن از آن در منابع پایانی، و تصاویر و طرح‌های سفال بدون منبع)؛
- وجود توضیحات و مطالب دوپهلوی علمی و نگارشی در متن که باعث ابهام برای خواننده می‌شود؛
  - تقسیم‌بندی وضعیت تاریخی منطقه به دو بخش پیش از اسلام و اسلامی؛ در حالی که ری از نظر قدمت و وجود آثار باستانی اهمیت ویژه‌ای دارد. بهتر بود نویسنده در این بحث از سه بخش پیش از تاریخ، تاریخی، و اسلامی، که هر کدام زیرمجموعه‌هایی دارند، صحبت می‌کرد؛
  - ارائه نکردن نقشه‌های منطقه ری در دوران‌های مختلف تاریخی؛
  - توضیح ندادن در خصوص ربض (حومه) شهر با وجود آثار باستانی مهم شامل برج طغرل، مرقد حضرت عبدالعظیم، برج نقاره‌خانه، گنبد اینانج، و ... در این منطقه از شهر؛
  - ارائه نکردن روش حفاری باستان‌شناسی توسط حفار؛
  - جدول پیوست حاوی ذکر فرمان‌روایان حاکم بر ری نواقص و کاستی‌هایی دارد که نیازمند اصلاح است.

۷. نتیجه‌گیری

ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه کتابی است که از نظر صفحه‌آرایی، روانی، و ترتیب علمی متن، سادگی عبارات، کیفیت تصاویر، و بازنمایی‌ها به خوبی از عهده کار خویش برآمده است. کتاب در یک چهارچوب زمانی علمی صورت‌بندی شده که موقعیت جغرافیایی، وضعیت تاریخی، بحث حفاری باستان‌شناسی، داده‌های حاصل از حفاری، و نتایج را در پی گرفته است. کتاب مذکور از حیث ابعاد محتوایی دارای اشکالاتی از جمله ارجاع‌ندادن به منبع دست اول، نبود شیوه نگارش و روش تحقیق، وجود جملات دوپهلوی در اکثر نقاط کتاب، و ... است.

به‌طور کلی، تخصصی بودن کتاب و تلاش نگارنده در گردآوری مطالب مختلف از طیف گسترده‌ای از ویژگی‌های تاریخی، باستانی، و شهرسازی آن را به یک منبع مناسب برای دانشجویان باستان‌شناسی و تاریخ و سایر مخاطبانی، که قصد آشنایی کلی و مختصر با

باستان‌شناسی و تاریخ شهرسازی ری دارند، تبدیل کرده است. امید است، با ترجمه این گونه آثار به فارسی و رفع نواقص آن دست‌یافتن به منبع مهمی در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ شهرسازی شهر باستانی ری به زبان فارسی میسر شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. کتاب ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه تاکنون به فارسی ترجمه نشده است.

Rante, Roco (2014), *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion an Archaeological and Historiographical Study*, Brill, leiden.

۲. روکو رانته؛ او محقق و باستان‌شناس موزه لوور پاریس است. رانته متولد رم است و در سال ۲۰۰۹ در دانشکده معماری و تاریخ هنر اسلامی دانشگاه پروونس (آکس مارسی) از رساله دکتری خود با عنوان ری: توسعه برنامه‌ریزی شهری و مواد فرهنگی دفاع کرد. او از سال ۲۰۰۸ به‌عنوان یک محقق و باستان‌شناس در موزه لوور کار می‌کند. رانته در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ ایران پژوهش‌های فراوانی انجام داده است که از بین آنها می‌توان به مجموعه مقالات خراسان بزرگ، ری: از زمان پیدایش تا حمله مغولان؛ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ‌نگارانه (کتاب پیش‌روی که تاکنون به فارسی ترجمه نشده است)، بازنگری نیشابور: چینه‌شناسی و سفال کهن‌تر به هم‌راهی آنا‌بلا کولینت، توپوگرافی شهری ایران و آسیای مرکزی در اوایل دوران اسلامی، و مقاله «نسبت خراسان و خراسان بزرگ در چهارچوب سیاسی و فرهنگی» اشاره کرد.

۳. قدیر افروند سرپرست گروه باستان‌شناس ایرانی در پروژه کاوش باستان‌شناسی دژ رشکان شهر ری است.

۴. باتوجه به این‌که نویسنده کتاب برای تاریخ‌گذاری شاهان ری براساس سکه‌های ضرب ری کار کرده است، بنابراین، برای مقایسه و تحلیل جدول شاهان ری از منبع سکه‌های ضرب ری استفاده شده است. بنگرید به رضایی باغبیدی ۱۳۹۳؛ فوجانی ۱۳۸۳.

کتاب‌نامه

حموی، ابو عبدالله یاقوت (۱۳۸۳)، *معجم البلدان*، ج ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳)، *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سمت.

قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸)، *تقض، بعض مثال بالنواص بنی تقض بعض فضائح الروافض*، به‌تعلیق چاپ میرجلال‌الدین محدث، ج ۲، تهران: انجمن آثار ملی ایران.

- قوچانی، عبدالله (۱۳۸۳)، گنجینه سکه‌های نیشابور مکشوفه در شهر ری، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- لسترنج، گای (۱۳۹۰)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲)، تاریخ گزیده، تهران: دنیای کتاب.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۸۳)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- یوسفی فر، شهرام و سیدمحمدحسین محمدی (۱۳۸۹)، «تأثیر مناسبات اجتماعی در شکل‌بندی کالبدی شهر ایرانی - اسلامی براساس رویکرد نمونه‌وار به شهر ری در عصر سلجوقی»، مجله مطالعات تاریخ فرهنگی، ش ۱.

- Al-Hamaḍānī Ibn Al-Faḥr (1973), *Kitāb Al-Buldān*, trans. H. Massé, *Abrégé du Livre des Pays*, Damascus: Institut Français.^۴
- Al-Ya qūbī, Ahmad b. Abī Ya qūb (1937), *Kitāb Al-Buldān*, M. J. de Goeje (ed.), French trans. by G. Wiet, *Les pays*, Cairo: Institut Français d'archéologie orientale.
- Bosworth, C. E. (1987), *The History of Al-Tabarī*, vol. XXXII: *The Reunification of the Abbāsīd Caliphate, The Caliphate of Al-Ma mūna.d. 812-833/a.h. 198-213*, trans. and Annotated by C. E. Bosworth, New York.
- Ibn Rusta (1955), *Al-A lāq Al-Nafīsa*, trans. G. Wiet, *Ibn Rosteh, Lesatoursprécieux*, Cairo: ifao.
- Ibn Ḥawqal, Abū Al-Qasīm (1967), “Ṣūrat Al-Arḍ”, in: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, J. H. Kramers and G. Wiet (ed.), (third ed.), Netherlands: Leiden, E. J. Brill.
- Le Strange, G. (1930), *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Madelung, W. (1975), “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, R. N. Frye (ed.), Cambridge.
- Miles, G. (1938), “The Numismatic History of Rayy”, *The American Numismatic Society*, Numismatic Studies, vol. 10, no. 2.
- Rante, Roco (2014), *Rayy: From its Origins to the Mongol Invasion an Archaeological and Historiographical Study*, Förlag: Brill, Leiden.
- Schmidt, E. F. (1940), *Flights over Ancient Cities of Iran*, Chicago: University of Chicago Press.
- Schwarz, P. (1969), *Iran im Mittelaltemach den Arabischen Geographen*, Reprint Georg Olms Verlag, New York: Hildesheim.
- Yāqūt b. Abd Allah Al-Ḥamawī (1861), *Mu ḡam Al-Buldān*, French trans. Barbier de Meynard C., *Dictionnaire géographique, Historique et Littéraire de la Perse et des Contrées adjacentes* (Extracts of *Mu ḡam Al-Buldān*, Completed with the Help of Arabic and Persian Documents), Paris.